

Олександр Пилипенко

ГРОМАДСЬКА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

DOI: 10.5281/zenodo.7383377
© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

У статті проаналізовано провідні передумови та чинники громадської та культурно-освітньої діяльності викладачів Київського, Харківського і Одеського університетів у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Виокремлено такі провідні передумови цього виду діяльності професорів: історичні, географічні, демографічні, соціальні. Акцентовано значення такого виду діяльності професорсько-викладацького складу для населення міст, де були розташовані вищі навчальні заклади. Досліджено головні чинники, що визначали якісні й кількісні характеристики громадсько-просвітницької діяльності вчених у др. пол. XIX – на поч. XX ст.: соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні. Доведено, що зазначені передумови та чинники справили неабиякий вплив на формування провідних тенденцій розвитку культурно-освітньої діяльності українських університетів у пореформений період. Виділено основні періоди громадської діяльності викладачів.

Охарактеризовано окремі види громадсько-просвітницької діяльності. Простежено тенденції та зміст цієї діяльності в контексті проведення реформ і суспільно-економічного розвитку країни. Визначена культурно-освітня місія численних викладачів та випускників університетів: А. Краснова, В. Антоновича, В. Караваєва, М. Бунге, І. Мечнікова, О. Лазаревського, О. Потебні, М. Сумцова, М. Довнар-Запольського, В. Перетца, В. Іконнікова, Д. Данілевського, Л. Ценьковського, І. Бецького, А. Анциферова, А. Шимкова, Л. Гіримана, Є. Редіна, М. Борисяка, О. Алфьорова, М. Дашкевича та ін.

*На основі використання історико-педагогічної персоналістики як базового теоретичного підходу в науковому дослідженні розкрито культурницьку й організаційну місію цих видатних діячів. Зазначено, що др. пол. XIX – поч. XX ст. характеризувалися не стільки безпосередньо громадською діяльністю наукової інтелігенції, скільки впливом її ідей на культурно-освітнє середовище як в Україні, так і за кордоном. У результаті вивчення діяльності професорів Київського, Харківського, Одеського університетів визначено головні тенденції того часу: вплив вишів на культурне життя міст, регіонів, передавання міжпоколіннього досвіду, розширення напрямів знання (література, історія, природничо-математичні науки, хімія, біологія, мистецтво та інші). Зроблено **висновок**, що просвітницька діяльність педагогів поєднувалася з відповідною атмосферою, у якій перебувало суспільство, а отже, освічене середовище набувало синергетичних властивостей, характеризувалося продукуванням подальшого наукового й освітнього розвитку, взаємовпливу його суб'єктів.*

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, університет, викладачі, професори, освіта, громадська діяльність, науково-просвітницька діяльність, громадськість.

Окрім виконання своїх безпосередніх посадових обов'язків, українські науковці проводили активну громадську та культурно-просвітницьку діяльність. Викладачі університетів у науково-педагогічній діяльності використовували позааудиторні види навчальної роботи. Так, звичними в Новоросійському університеті стали екскурсії під керівництвом О. Веріго на фабрики і заводи Одеси, поїздки на чолі з В. Петріашвілі до Баку для знайомства з технікою нафтовидобування, геологічні екскурсії з М. Головкінським. Історик-візантолог Ф. Успенський був засновником Російського археологічного інституту в Константинополі і проводив археологічні екскурсії для студентів Новоросійського університету в Туреччині¹.

Професор Харківського університету А. Краснов самостійні польові дослідження вважав необхідною складовою географічної освіти. Андрій Миколайович був першим професором географії, що переніс викладання на природу. Очевидно, що подібна самодіяльність професорсько-викладацького складу була важливим чинником створення навчально-методичної бази².

¹ Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 21, 24.

² Пилипенко О.Є. Система освіти в Україні на рубежі XIX–XX ст. Київська старовина. 2004. № 6. С. 35.

У 1843 р. була заснована Київська археографічна комісія. В її роботі безпосередню участь брали професори Університету Святого Володимира. Опубліковані комісією зібрані документи і матеріали стали цінним джерелом для вивчення рідної історії. До поч. ХХ ст. Київська археографічна комісія видала вісім частин, кожна з яких містила декілька томів, «Архіву Південно-Західної Росії». Крім того, була опублікована низка інших, доволі популярних, матеріалів³.

До Олександра Опанасовича Потебні звернувся Харківський університет з проханням очолити музей образотворчих мистецтв. Любов до рідного університету і міста, розуміння їх інтересів спонукали О. Потебню погодитися на цю пропозицію. Без матеріальної винагороди зайнявся він цією справою, далекою від його зацікавлень. Але музейна справа відповідала його громадським інтересам і світоглядним переконанням. За декілька років музей набув вигляду справжнього храму мистецтв, де було зібрано істинні шедеври. Так, музею були передані мистецькі колекції І. Бецького та О. Алфьорова, до складу яких входили картини І. Айвазовського, К. Брюллова, А. ван Дейка, І. Шишкіна та інших митців. Окрім того, в музеї було зібрано чимало предметів старовини, ужиткового мистецтва, скульптур, ікон тощо. При музеї була зібрана прекрасна бібліотека, де були представлені книги з історії мистецтва та археології. Щонеділі музей був відкритий для широкої публіки, його колекції та бібліотеку використовували науковці та студенти. Отже, музей став одним з найкращих культурних осередків Слобожанщини.

Представники наукової інтелігенції університетів надавали допомогу середній школі, сприяли поліпшенню її навчальної та методичної бази, впровадженню нових методик, використанню досягнень науки. У 1863–1864 рр. при Університеті Святого Володимира було проведено два з'їзди викладачів російської мови і літератури. Викладачі університету надавали допомогу гімназіям під час перевідних і випускних екзаменів, а також брали участь у написанні підручників для гімназій. Завдяки участі професорів у навчально-виховному процесі Колегія Павла Галагана перетворилась у новаторську школу⁴.

Професор Харківського університету М. Борисяк, виконуючи обов'язки депутата навчального округу, сприяв упорядкуванню гімназійних мінералогічних кабінетів⁵. Професор Є. Редін організував «Товариство допомоги учням нижчих шкіл Харкова», професор М. Сумцов був куратором Пушкінської школи, завідувач кафедри фізики, професор А. Шимков був членом попечительської ради «Харківського товариства наглядку за безпритульними сиротами». Для сиріт він організував нижчу сільськогосподарську школу, яка не лише надавала практичні навички, але й сприяла соціалізації сиріт. Професор був фундатором популярного збірника «Публічних курсів при Харківському університеті з природознавства і його додатків»⁶ і з 1896 по 1900 рр. викладав на них фізику. В цей період професор Університету Св. Володимира В. Перетц викладав історію європейського театру і драми у київській Музично-драматичній школі М. В. Лисенка. Він допомагав керівниці драматичного відділення школи М. Старицькій в організації та проведенні вистав, був членом екзаменаційної комісії, виконував обов'язки театрального рецензента⁷.

Представники науково-педагогічних колективів університетів брали участь у створенні нових вищих навчальних закладів. Таку діяльність слід розглядати як один із найефективніших проявів громадсько-політичної активності наукової інтелігенції через низку обставин. По-перше, це сприяло створенню нових центрів вищої освіти, науки і культури відповідно до вимог часу, сприяло прискореній модернізації суспільства, зростанню питомої ваги й ролі інтелігенції в житті суспільства. По-друге, нові виші продовжували кращі освітні демократичні традиції завдяки активній участі університетської громадськості на протигагу державній бюрократії. По-третє, нові виші створювались у нових технічних галузях науки.

Так, у Києві в 1898 р. був відкритий другий вищий навчальний заклад – політехнічний інститут. Ініціаторами його створення були професори М. Бунге, С. Реформатський, Г. Де-Метц та ін. Вони допомагали організувати науково-педагогічну роботу в інституті. За ініціативою професора М. Довнар-Запольського в 1906 р. у Києві були відкриті Вищі комерційні курси. У 1908 р. ці курси були перетворені на комерційний інститут. Директором цього закладу був М.В. Довнар-Запольський, а педагогічну роботу вели переважно викладачі університету і політехнічного інституту Д. Граве, К. Воблий, Б. Делоне, К. Де-

³ Київський університет 1834–1984. Київ: Вища школа, 1984. С. 53.

⁴ Там само. С. 57.

⁵ Багалеї Д.І., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. С. 215.

⁶ Полякова Н.Л. Физика в Харьковском университете от его основания до Великой Октябрьской социалистической революции. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 60. С. 22.

⁷ Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки (до 125-річчя від дня народження академіка В.М. Перетца). *Вісник НАН України*. 1995. № 1–2. С. 71.

ментьєв та ін.⁸ Аналогічну роль відіграла професура Харкова й Одеси у створенні технологічних, сільськогосподарських та інших спеціалізованих вишів.

На поч. ХХ ст. з'явилася нова форма культурно-освітньої діяльності науково-педагогічної інтелігенції – робітничі університети. Перший такий університет виник у Харкові на основі вечірніх курсів для робітників, що діяли з 1900 р. Зусиллями викладачів Харківського університету і Харківського технологічного інституту на чолі з професором А. Красновим звичайні вечірні курси перетворилися на поважний освітній заклад. Очливши вечірні курси, А. Краснов залучив до читання лекцій найкращі наукові сили міста. У робітничому університеті на безоплатній основі працювали 52 викладачі – вчителі гімназій, професори А. Лебедєв, А. Бріо, І. Осипов, В. Данилевський, А. Шишков⁹.

Велике значення у розповсюдженні знань з історії, етнографії, літератури, політекономії та інших гуманітарних, природничих і технічних наук мала науково-популярна періодика, що видавалася завдяки громадській активності науковців. Яскравим прикладом цього може бути журнал «Київська старовина», що видавався в Києві у 1882–1906 рр. Серед його співробітників і авторів були професори університету В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, С. Голубев та інші. З 1881 р. у Харкові виходить ліберальна щоденна газета «Південний край» («Южный край»), редакторами якої були А. Краснов і А. Стоянов. На поч. 80-х рр. ХІХ ст. у Харкові почав виходити літературно-громадський журнал «Мир» за редакцією професора А. Шимкова і «Статистичний листок» за редакцією професора І. Сокальського¹⁰. Періодичні видання стали для провідних вчених засобом популяризації серед освіченого населення передових громадських думок, донесення наукових здобутків. Різні, іноді протилежні світоглядні принципи вітчизняних вчених, які ставали однією з основ наукових дискусій, наукові проблеми, навчально-методичні питання обговорювалися не лише на сторінках спеціальних, офіційних журналів і в університетських аудиторіях, а завдяки масовим періодичним виданням ставали відомими широкій громадськості.

Важливим громадським починанням стала ініціатива харківської інтелігенції, підтримана передовими вченими міста, щодо видання популярної «Народної енциклопедії», де в доступній формі подавалися відомості про природу та суспільство. Ініціатором цього видання став професор Д. Данилевський. У роботі над енциклопедією брали участь професори А. Анциферов, Д. Багалій, П. Будрин та інші. Всього 150 вчених. З 1908 до 1914 рр. було випущено 10 томів енциклопедії¹¹. Видання «Народної енциклопедії» можна порівняти з виданням «Енциклопедії наук, мистецтв й ремесел», яка виходила за редакцією Д. Дідро у Франції. Ці видання поєднувало те, що навколо них гуртувалися люди різних філософських поглядів і політичних переконань – вчені, письменники, лікарі, інженери, мандрівники, знавці сільського господарства, військової справи та мореплавання, які підготували чисельні статті. Отже, загальноєвропейські тенденції культурно-просвітницької діяльності відобразилися в діяльності науково-педагогічних працівників України.

Прогресивна частина викладацьких колективів університетів брала активну участь в організації вищої освіти для жінок і в реалізації гендерної політики. У 1861 р. Вчена Рада Університету Св. Володимира висловила за допуск жінок до занять нарівні з чоловіками. Організація Київських вищих жіночих курсів пов'язана з ім'ям професора В. Іконникова, який став їх першим директором і одним з фундаторів жіночої освіти в Україні. Курси утримувалися коштом студенток та громадських пожертв. Уряд на утримання курсів коштів не виділяв. Викладали на курсах професори університету, наприклад, В. Антонович – російську історію, Ф. Фортинський – історію середніх віків¹².

У період політичної реакції 1880-х рр. уряд ліквідував вищу жіночу освіту. У 1886 р. було заборонено набір на курси, а в 1889 р. вони припинили своє існування. Але за роки діяльності цих курсів більше тисячі жінок отримали вищу освіту. У 1906 р. за клопотанням київських професорів Міністерство народної освіти дало згоду на відновлення діяльності Київських вищих жіночих курсів у складі історико-філологічного і фізико-математичного відділів. Через рік у складі курсів був відкритий юридичний відділ. Навчальні плани курсів відповідали університетським. Викладали переважно професори університету. Так, загальний курс зі стародавньої руської літератури, вступ до історії літератури, церковнослов'янську мову, діалектологію, слов'янсько-руську палеографію читав профе-

⁸ Михальченко С.И. Довнар-Запольский: историк и обществанный деятель. *Вопросы истории*. 1993. № 6. С. 164.

⁹ Жемеров О., Селіверстов О. Засновник конструктивної географії (До 140-річчя Андрія Миколайовича Краснова). *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 4. С. 50.

¹⁰ Нариси історії української інтелігенції: у 3-х кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. Кн. 1. С. 4, 52.

¹¹ Багалей Д.И. и др. Краткий очерк истории Харьковского университета... С. 214.

¹² Войцехівська І. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого-історика Володимира Степановича Іконникова). *Пам'ять століть*. 1997. № 3. С. 81.

сор В. Перетц. У 1907 р. він залишив курси на знак протесту проти відмови адміністрації прийняти назад курсисток, відрахованих через «неблагодійність». В. Перетц також брав активну участь у діяльності приватних Вищих жіночих курсів А. Жекуліної¹³. Курс математики вів Д. Граве, курс біології – О. Северцов. Професор Г. Суслов у 1906–1910 рр. був деканом фізико-математичного відділу, а з 1910 р. до 1918 р. – директором курсів. За ініціативою групи професорів медичного університету В. Високовича, П. Морозова та інших у 1907 р. при курсах був організований медичний відділ, який пізніше був перетворений на Жіночий медичний інститут¹⁴.

Упродовж XIX ст. коштами держави, університетів і науково-педагогічних працівників формуються публічні бібліотеки. Наприклад, Головою правління громадської бібліотеки таємним голосуванням у 1894 р. було обрано професора Д. Багалія і відтоді щороку його переобирали на цю посаду до 1906 р., коли на цій посаді його заступив професор О. Грузинцев. Іншою формою позааудиторної роботи було керівництво студентськими науковими гуртками.

Університетські вчені вирішували не лише теоретичні, але й практичні завдання, пов'язані з різними сферами міського життя. Найціннішим внеском професора Новоросійського університету, а згодом Харківського університету Л. Ценьковського у справу практичного застосування наукових досягнень є отримання вакцин та запровадження щеплень проти сибірської виразки. У 1882 р. Лев Семенович, не маючи жодної підтримки уряду, створив бактеріологічну лабораторію у Харківському ветеринарному інституті.

У 1886 р. професор Новоросійського університету І. Мечніков організував в Одесі першу в Російській імперії бактеріологічну станцію, яка відіграла велику роль у розробці щеплень проти сказу. Інший професор цього університету Микола Федорович Гамалія працював над питанням створення протиепідемічної служби в армії й запропонував велику програму боротьби із заразними хворобами, зокрема створення спеціальних бактеріологічних загонів для роботи на фронті. Він розробив розгорнутий план боротьби з холерою в містах через знезараження води.

З метою профілактики серед населення епідемії приват-доцент Харківського університету П. Лащенко розмістив дані про лікарняно-санітарну організацію та епідемічні захворювання у м. Харкові у брошурі «Брюшний тиф у Харкові» та на сторінках журналу, редактором якого він був¹⁵. Значення діяльності працівників медичних факультетів для України важко переоцінити. Завдяки діяльності університетських клінік десяткам тисяч мешканців вдалося позбутися важких хвороб. Наприклад, лише за два місяці 1872 р. в офтальмологічній клініці Харківського університету було прийнято 800 хворих і зроблено 56 операцій. Найбільше хворих вилікував професор Л. Гіршман¹⁶. Професор Університету Святого Володимира Володимир Опанасович Караваєв займався медичною практикою в київських лікарнях і протягом життя надав допомогу більш як 100 тисячам хворих, виконав 16 тис. операцій при загальній летальності 6%, що було найкращим показником для того часу¹⁷.

Велике значення для вирішення широкого кола питань розвитку загальної культури населення мали різноманітні товариства прихильників науки, техніки, впровадження НТП, які були організовані за ініціативою наукової інтелігенції. Так, професорсько-викладацький склад медичного факультету Київського університету надавав практичну допомогу Товариству Київських лікарів, Товариству для боротьби із заразними хворобами в Києві. У 1909 р. з ініціативи професора Харківського університету І. Оболенського було відкрито «Товариство швидкої медичної допомоги». Членами правління товариства були професори О. Погорілко, М. Кульчицький, М. Гринклер.

Організатори товариства поставили перед членами міської думи питання про будівництво в місті другого будинку-притулку. І. Оболенському належала ініціатива заснування в 1910 р. станції швидкої допомоги в Харкові, яка була створена в Олександрівській лікарні. У 1913 р. завдяки клопотанням професора для станції швидкої допомоги була зведена окрема будівля. Професор І. Троїцький був членом товариства «Краплина молока», яке влаштовувало консультації для матерів в акушерських лікарнях, в земському пологовому будинку та в лікарні «Допомога породіллям»¹⁸.

¹³ Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи. *Слово і час*. 1991. № 1. С. 19.

¹⁴ Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі педагогічні курси (1878–1920 рр.). *Початкова школа*. 1998. № 2. С. 44–46.

¹⁵ Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1902 г. Харьков: Тип-фия М. Зильберга, 1902. С. 71.

¹⁶ Кравченко В.В., Посохов С.І., Наумов С.О., Куделко С.М., Зайцев Б.П. Харківський університет – рідному місту. Харків: НВЦ «СД», 2004. С. 80.

¹⁷ Верхратський С.А. В.О. Караваєв. Хірург. 1811–1892 рр. Київ: Здоров'я, 1976. С. 20

¹⁸ *Журнал Министерства народногo просвещенія*. 1877. 192. Отд. 1. С. 185.

Професори Київського університету брали активну участь у роботі київського відділення Російського технічного товариства, метою якого була допомога в розвитку техніки і промисловості в країні. Товариство організувало публічні лекції та бесіди для популяризації технічних досягнень, фінансувало нові експерименти та досліді, підготувало до випуску технічний словник¹⁹. Особливо важливою була робота з впровадження технічних досягнень у різних сферах – випуск нових машин механізмів для видобутку корисних копалин, зв'язок (телефон, телеграф), транспорт, шляхи сполучення тощо.

Велике значення мали шість археологічних з'їздів, які відбулися на території України. Зокрема, III й XI в Києві (1875, 1899 рр.), VI в Одесі (1884 р.), XII в Харкові (1902 р.), XIV в Чернігові (1908 р.). У багатьох українських містах створювалися підготовчі комітети, до складу яких входили відомі письменники, поети, громадські діячі. Археологічні з'їзди сприяли збереженню культурного надбання, реставрації багатьох пам'яток архітектури, збору рукописів, стародруків, давніх ікон, церковних пам'яток, картин, монет, створенню нових музеїв. Наприклад, було створено археологічні музеї при Київській духовній академії, Київському університеті, Київському музеї старожитностей і мистецтв. Важливу роль у створенні нових музеїв відіграли професори В. Антонович, М. Біляшівський, В. Іконников, О. Лазаревський, В. Ляскоронський, М. Петров, П. Лебединцев та ін.²⁰

Університетські вчені, особливо хіміки й природознавці, вирішували вагомі практичні завдання, пов'язані з цукровою, металургійною й іншими галузями промисловості в Україні. Так, професор М. Бунге займався розробкою методів очищення дніпровської води. Професор К. Феофілактів надавав авторитетні висновки підприємцям у галузі розробки корисних копалин, буріння свердловин, водопостачання міст Правобережжя²¹.

Професори Харківського університету М. Борисяк і М. Бекетов у 1864 р. вивчали березовські мінеральні води і надали практичну допомогу в їх використанні у практичних цілях. Під час будівництва Харківського міського водогону були успішно використані рекомендації професорів М. Леваковського та О. Гурова²². Наукові дослідження вчених використовувалися й у сільському господарстві. Зокрема, професор кафедри зоології Харківського університету П. Степанов брав участь у розробці заходів боротьби зі шкідниками рослин, ретельно вивчав біологію та розповсюдження хлібного жука в південних районах країни²³. Професор М. Косач розпочав у 1902 р. організацію метеорологічної мережі для встановлення сигнального бюро прогнозу погоди, що дозволило забезпечити сільське господарство від руйнівних наслідків посух, повеней, холодів²⁴. Викладачі кафедри політекономії Харківського університету здійснювали статистичні дослідження народонаселення, промисловості, торгівлі, навчальних закладів Харкова. Завдяки їхньому аналізу бюджетів робітників, селянства, складу родин, харчування, землезабезпеченості, санітарної ситуації була надана можливість вживати заходів громадських діячів у напрямку тиску на уряд з метою вдосконалення фабричного і робітничого законодавства, санітарних і лікарняних закладів тощо.

Серед співробітників Харківського губернського статистичного комітету були професори Г. Цехановецький, Д. Багалій, І. Сокальський. За ініціативи останнього була створена комісія, яка займалася дослідженням кустарних промислів Харківської губернії²⁵. Це дало можливість земствам надати практичну допомогу підприємцям у процесі входження на ринок, створювало конкуренцію фабричній промисловості. Їхні дослідження на конкретних матеріалах довели, що в умовах масового індустріального виробництва малий бізнес може збільшувати продукцію населення, зменшувати аграрне перенаселення і зайву урбанізацію, зберігати народні промисли. Винаходи науковців університетів могли використовуватися для забезпечення військової безпеки. Видатний український вчений і громадський діяч Микола Дмитрович Пильчиков довів можливості використання радіо в різних сферах діяльності людини.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 707 Управління Київським учбовим округом. Оп. 261. Спр. 3. Дело об организации профессорами Киевского университета: Рахманиновым, Ходецким, Чугаевичем и другими отделения Русского технического общества в г. Киеве. 3 февраля – 14 марта 1868 г. Арк. 1–4.

²⁰ Галкин К. Высшее образование и подготовка кадров в СССР. Москва: Советская наука, 1958. С. 133–134.

²¹ Оноприенко В.И. Павел Аполлонович Тутковский 1858–1930. Москва: Наука, 1987. С. 17–18.

²² Грицан Д.Н., Симонова В.М., Телятов С.Г. Коллоидная химия в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 58. С. 148–149.

²³ Волчанецкий И.Б., Медведев С.И., Воловик М.П. Очерки истории зоологии в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 59. С. 85.

²⁴ Додорова Г.В. Суспільна діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 85. С. 131.

²⁵ Красіков М.М. Красназничья діяльність Харківського губернського статистичного комітету (1861–1917 рр.). Всеукраїнська красназничья конференція, присвячена 70-річчю українського комітету красназничья: Тези доповідей. 28–29 червня 1995 р. Харків: Вид-во ХДУ, 1995. С. 24–25.

Він винайшов нові пристрої – протектори, які давали можливість керувати приладами, мінами, торпедами і транспортними засобами, що принципово змінювало характер військової техніки. Наслідки його досліджень були використані під час Другої світової війни. В липні 1941 р. радянські мінери під керівництвом І. Старінова у Харкові підірвали приміщення німецького штабу шляхом радіосигналу з Воронежу. Радіосигнали використовували і партизани²⁶.

Науково-педагогічні працівники університетів брали активну участь у роботі органів самоврядування та самоуправління міських дум і земств, а також Державної думи. Так, гласними міської думи Харкова протягом 1893–1917 рр. обирались не менше 25 університетських професорів і доцентів. Зокрема, М. Сумцов працював у думі 5 трирічних термінів, Д. Багалій – 4, М. Дорофєєв, В. Левитський, І. Оболенський, М. Салтиков і М. Светухін – по 3, а О. Погорелко 12 років був міським головою Харкова. Членами міської управи в різний час були О. Брандт і М. Дорофєєв²⁷. Це свідчить про широкий авторитет харківської професури в місті, про загальне визнання їхньої праці. Професори Університету Св. Володимира М. Бунге та О. Кістяківський обиралися гласними Київської думи. М. Бунге у 1862–1866 рр. був керуючим київською конторою Державного банку. За його ініціативою у Києві були засновані перші приватні банки і комерційні установи. У 1910 р. представника Харківського університету Д. Багалія обрали членом Державної Ради у Петербурзі. Згодом він згадував: «Це була посада ... командирів од університету до Ради для загальної законодавчої праці й особливо для захисту справ освітніх. Це була праця в тодішньому всеросійському масштабі...»²⁸

Українська інтелігенція вела боротьбу за рівноправність української мови як мови викладання у вузах. Активізація національно-визвольного руху, лібералізація політичного режиму Російської імперії в період революції 1905–1907 рр. змусила царський уряд переглянути ставлення до української мови і культури в цілому. За розпорядженням Комітету міністрів при Російській академії наук була створена комісія, яка вивчала становище української мови в імперії. Активну участь у роботі комісії брали вчені українських університетів. У 1906 р. цензурні обмеження щодо української мови були скасовані. Прогресивні професори А. Лобода, В. Перетц, М. Сумцов вимагали запровадження курсу української літератури та історії, відкриття кафедр українознавства в університетах. І хоча в роки реакції всі ці зусилля були зведені нанівець, це були перші паростки українського національно-визвольного руху.

Зростання значення науки у др. пол. XIX ст. зумовило суттєве розширення просвітницької діяльності. Професорсько-викладацьке співтовариство університетів докладало зусиль для підвищення культурно-освітнього рівня населення через організацію публічних лекцій, ініціативу створення мережі спеціалізованих наукових, культурних та освітніх інституцій – Київської археографічної комісії, Київського й Харківського архівів, участь у роботі музеїв, бібліотек, народних університетів, товариств поширення грамотності тощо. При цьому значна увага приділялась роботі з малозабезпеченими верствами населення. Деякі методи роботи були запозичені з досвіду роботи західноєвропейських просвітників. Прогресивна інтелігенція брала участь у виданні книг, брошур, спеціалізованих журналів, газет, чим популяризувала досягнення в різних галузях наук, доводила свої громадсько-суспільні концепції.

Протягом тривалого часу наукова інтелігенція цілеспрямовано працювала в напрямку зрівняння жінок у правах на отримання вищої освіти й організації вищих жіночих навчальних закладів у Києві, Одесі та Харкові. Практичні досягнення вчених – винаходи, інженерні проекти, різноманітні нові методики були запроваджені у промисловість, транспорт, сільське господарство, народну освіту, охорону здоров'я, державне управління та інші галузі господарства. Беручи участь у роботі Державної думи, державних органів, міського і сільського самоврядування наукові працівники вирішували актуальні питання тогочасного життя в галузі освіти, економіки, правової культури, благоустрою, демократизації тощо. Їхня суспільна діяльність отримала широку підтримку і визнання громадськості.

References

Demianenko, N. (1998). *Kyivski vyshchi zhinochi pedahohichni kursy (1878–1920 rr.)* [Kyiv Higher Women's Pedagogical Courses (1878–1920)]. *Pochatkova shkola – Elementary School*. № 2. P. 44–46.

Dodonova, H.V. (2006). *Suspilna diialnist naukovi intelihentsii Naddnyprianskoi Ukrainy v dr. pol. XIX – na poch. XX st.* [Social activity of the scientific intelligentsia of Naddnipyrian Ukraine in the second

²⁶ Красіков М.М. Красєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету... С. 24–25.

²⁷ Лишевский В.П. Ученые-популяризаторы науки. Москва: Наука, 1988. С. 324–325.

²⁸ Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. Харків: Прапор, 2003. С. 147.

half of the 19th – at the beginning of the 20th c.]. *Kultura narodov Prychernomorja – Culture of the peoples of the Black Sea region*. № 85. P. 131.

Krasikov, M.M. (1995). Kraieznavcha diialnist Kharkivskoho hubernskoho statystychnoho komitetu (1861–1917 rr.) [Local history activities of the Kharkiv Provincial Statistical Committee (1861–1917)]. All-Ukrainian local history conference dedicated to the 70th anniversary of the Ukrainian local history committee: Abstracts of reports. June 28–29, 1995. P. 24–25.

Kravchenko, V.V., Posokhov S.L., Naumov S.O., Kudelko S.M., Zaitsev B.P. (2004). Kharkivskiy universytet – ridnomu mistu [Kharkiv University – to its native city]. P. 80.

Mykhalchenko, S.Y. (1993). Dovnar-Zapolskyi: ystoryk y obshchestvennyi deiatel [Dovnar-Zapolsky: historian and public figure]. *Voprosy ystoryi – Questions of history*. № 6. P. 164.

Pylypenko, O.Ye. (2004). Systema osvity v Ukraini na rubezhi XIX–XX st. [The education system in Ukraine at the turn of the 19th–20th c.]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*. № 6. P. 35.

Shcherban, T. (1991). Orhanizator Kyivskoi filolohichnoi shkoly [Organizer of the Kyiv Philological School]. *Slovo i chas – Word and time*. № 1. P. 19.

Shcherban, T. (1995). Vydatnyi vnesok u stanovlennia ukrainskoi nauky (do 125-richchia vid dnia narodzhennia akademika V.M. Perettsa) [An outstanding contribution to the formation of Ukrainian science (to the 125th anniversary of the birth of Academician V.M. Perets)]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. № 1–2. P. 71.

Voitsekhivska, I. (1997). Vid predkiv do nashchadkiv (Zhyttiepys vitchyznianoho vchenoho-istoryka Volodymyra Stepanovycha Ikonnykova) [From ancestors to descendants (Biography of the national scientist-historian Volodymyr Stepanovich Ikonnikov)]. *Pamiat stolit – Memory of centuries*. № 3. P. 81.

Zhemerov, O., Seliverstov, O. (2002). Zasnovyk konstruktyvnoi heohrafii (do 140-richchia Andriia Mykolaivycha Krasnova) [The founder of constructive geography (to the 140th anniversary of Andriy Mykolayovych Krasnov)]. *Heohrafiia ta osnovy ekonomiky v shkoli – Geography and basics of economics at school*, 4. P. 50.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, Україна, 01001).

Pylypenko Aleksandr – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01001).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

PUBLIC CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF UNIVERSITY PROFESSORS IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE POST-REFORMAL PERIOD

The article analyzes the leading prerequisites and factors of social and cultural and educational activities of teachers of Kyiv, Kharkiv and Odessa universities in the second half of the 19th – the early 20th c.

The following leading prerequisites for this type of activity of professors are highlighted: historical, geographical, demographic, social. Attention is focused on the importance of this type of activity of the teaching staff for the population of cities where higher educational institutions were located. The main factors that determined the qualitative and quantitative characteristics of the public and educational activities of scientists in the second half of the 19th c. – the early 20th c. are investigated: socio-political, socio-economic, socio-cultural. It is proved that these prerequisites and factors had a significant impact on the formation of leading trends in the development of cultural and educational activities of Ukrainian universities in the post-reform period. The main periods of public activity of teachers are highlighted.

Certain types of public and educational activities are characterized. The tendencies and content of this activity in the context of reforms and socio-economic development of the country are traced. The cultural and educational mission of numerous teachers and graduates of universities is determined: A. Krasnov, V. Antonovych, V. Karavayev, M. Bunge, I. Mechnikov, O. Lazarevsky, O. Potebnya, M. Sumtsov, M. Dovnar-Zapolsky, V. Peretz, V. Ikonnikov, D. Danilevsky, L. Tsenkovsky, I. Betsky, A. Antsiferov, A. Shimkov, L. Hirschman, E. Redin, M. Borysyak, O. Alfyorov, M. Dashkevich and others. Based on the use of historical and pedagogical personalistics as a basic theoretical approach in scientific research, the cultural and organizational mission of these prominent figures is revealed. It is noted that the second half of the nineteenth – early twentieth centuries were characterized not so much by the direct public activity of the scientific intelligentsia as by the influence of their ideas on the cultural and educational environment both in Ukraine and abroad. As a result of studying the activities of professors of Kyiv, Kharkiv, Odessa universities, the main trends of that time were identified: the influence of universities on the cultural life of cities, regions, the transfer of intergenerational experience, the expansion of knowledge (literature, history, natural and mathematical sciences, chemistry, biology, art and others). It is concluded that the educational activities of teachers were combined with the appropriate atmosphere in which the society was, and thus the educated environment acquired synergistic properties, characterized by the production of further scientific and educational development, mutual influence of its subjects.

Key words: Trans-Dnieper Ukraine, university, teachers, professors, education, public activity, scientific and educational activity, public.

Дата подання: 30 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Громадська та культурно-просвітницька діяльність викладачів університетів Наддніпрянської України у пореформений період. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7383377.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. Hromadska ta kulturno-prosvitnytska diialnist vykladachiv universytetiv Naddniproianskoi Ukrainy u poreformenyi period [Public cultural and educational activities of university professors in the Dnieper Ukraine in the post-reformal period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 4, P. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7383377.

